

HET PLATEAU- EN PARKLANDSCHAP VAN ZUID-LIMBURG

L. C. M. HERMENS

Landschapsconsulent Staatsbosbeheer, Maastricht

Nu de voorbereidingen voor de ruilverkaveling „Mergelland” duidelijke vormen aannemen, is het nuttig ons te bezinnen over de betekenis van dit gebied.

Het landschap, dat het milieu vormt voor zowel de agrarische als recreatieve activiteiten, zal in dit artikel centraal worden gesteld. Tevens zullen de karakteristieke eigenschappen en de waarden voor de gemeenschap naar voren worden gebracht.

Het landschap

Allereerst moeten wij een antwoord proberen te geven op de vraag wat een landschap eigenlijk is. Daarna komt de beschouwing van het gebied zelf aan de orde.

Onder een landschap zou men kunnen verstaan een oorspronkelijk natuurgebied dat ingericht is als een dynamisch, menselijk milieu, waarin de ruimten voor het werken, wonen en recreëren een harmonische plaats vinden.

Ter verduidelijking het volgende.

Gebieden waar geen mens woont of kan wonen, waar de mens nauwelijks of geen relatie mee heeft en niet of nauwelijks door de mens geoccupeerd zijn, kunnen ook niet of nauwelijks als landschappen worden beschouwd. Het zijn geen menselijke maar mens-vijandige milieu's, b.v. woestijn, oerwoud en steppen.

De mens heeft deze milieu's vaak zelf gemaakt.

Dat ons milieu ook een zekere dynamiek moet hebben, vloeit voort uit de ontwikkeling van de wetenschap. Dit betekent dat men een bepaalde toestand niet voor eeuwig kan bevriezen.

Het houdt anderzijds zeker niet in dat de dynamiek zover kan worden doorgevoerd dat verkondiging van ideeën als „leer te leven met vergif” geen ernstig gevaar voor ons milieu inhoudt. Verder kan in dit verband nog worden opgemerkt dat de ontwikkeling van de landbouwwetenschap er toe heeft geleid dat de land-

bouw hoe langer hoe minder een positieve bijdrage levert voor het landschap, het natuurbehoud en de recreatieve aantrekkelijkheid van een gebied. Het platte land wordt immers hoe langer hoe méér het uitsluitend werkgebied van de agrariër.

Alleen door positief bij te sturen, o.a. door het creëren van afzonderlijke voor dit doel ingerichte recreatiegebieden kan deze ontwikkeling worden gecompenseerd.

Waar dit een proces is dat langs de weg der geleidelijkheid verloopt zal ook op deze wijze naar een nieuwe verdeling van de beschikbare ruimte moeten worden gestreefd.

Hier ligt in feite de kern voor het aan de orde gestelde probleem bij een toekomstige ruilverkaveling n.l. een synthese te scheppen voor degenen die dit gebied als hun werkgebied beschouwen en diegenen die Zuid-Limburg primair als natuurschoon- en recreatiegebied ervaren.

De oplossing voor dit probleem behoeven wij nu nog niet te geven; wel kunnen wij met een analyse van het landschap een goede indruk krijgen van de verschillende aspecten en kenmerken ervan.

Analyse

Het landschap ontleent zijn betekenis en eigenschappen aan het reliëf, de groenelementen, de landbouw, de bebouwing en het wegennet.

Het reliëf

Zuid-Limburg kan vrijwel tot de grens met België als één groot plateau worden beschouwd.

Als gevolg van erosie is dit plateau doorsneden met rivier-, beek- en droogdalen. Een mooi voorbeeld hiervan is het droogdal tussen het Wagelerbos en het Schweibergerbos bij Gulpen (Foto 1).

Door het ontstaan van deze dalen komen sterke en geringe hoogteverschillen voor met steile, sterk erosiegevoelige hellingen, afgewisseld met de merendeels lichte golven in het landschap.

Het reliëf vormt daardoor een uitermate belangrijk kenmerk van Zuid-Limburg; het is uniek voor Nederland en heeft dientengevolge een grote recreatieve aantrekkingskracht.

Foto 1.

Droogdal tussen Wageler- en Schweibergerbos.

Foto: J. Th. ter Horst.

De groenelementen

Onder groenelementen worden verstaan alle in het landschap meesprekende beplantingen van struiken en bomen.

Ze bestaan uit grotere en kleinere bossen, heide en natuurterreinen, begroeiingen van holle wegen, overhoeken, graften of terrasranden, beplantingen langs wegen, beken en kavelgrenzen, de boomgaarden, de heggen, de solitair bomen, struweel en beplantingen bij bebouwing in het algemeen.

Men kan deze groenelementen verdelen in beplantingen die in de agrarische sfeer liggen en die welke daar niet toe behoren.

Behalve de grotere bossen en natuurgebieden

— meer dan 5 ha groot — kunnen alleen nog de bestaande beplantingen bij de bebouwing als buiten de agrarische sfeer liggende groenelementen worden beschouwd. Alle overige lopen in een ruilverkaveling min of meer gevaar te worden opgeruimd, tenzij zij door aankoop veilig zijn gesteld.

Het is daarom nuttig ons over de betekenis van de groenelementen te bezinnen.

Zij kunnen in het bijzonder van betekenis zijn voor de landbouw, het landschap, het natuurbehoud en de recreatie.

Wat de landbouw betreft kan worden gesteld dat, wellicht met uitzondering van enkele fruitbomen op het erf, de hoogstambepanting van enkele perenrassen en de begroeide zéér hoge

terrasranden, bij de agrariër geen belangstelling bestaat voor groenelementen aangezien deze voor hem geen enkele economische waarde vertegenwoordigen. Voor het landschap zijn alle bovengenoemde groenelementen daarentegen wel van betekenis.

Immers door de variatie in de beplantingen en de schijnbaar willekeurige verspreiding ervan in het gebied ontstaat een parkachtig beeld. Zuidelijk Zuid-Limburg wordt dan ook in de tweede nota op de ruimtelijke ordening als parklandschap aangeduid ¹⁾.

De groenelementen brengen immers afwisseling en perspectief in het landschap en accentueren het reliëf. Zij verlevendigen de open ruimte en geven verder rust en beschutting aan dorpskernen. (Zie foto 2, Eys). Hierdoor zijn ze

ook voor de openlucht recreatie van betekenis, die zich voornamelijk concentreert aan de randen van de grotere groenelementen in de vorm van bossen.

Door ontsluiting der bosgebieden, de aanleg van vele voorzieningen en het geven van regelmatige voorlichting werden met name de bossen en reservaten van het Rijk inmiddels dienstbaar aan de recreatie gemaakt. Het Savelsbos met zijn natuurspaden en het Gerendal, met o.a. de orchideeëntuin, zijn hiervan bekende voorbeelden.

In eerste instantie hebben vele bosgebieden in Zuid-Limburg echter een belangrijke natuurwetenschappelijke betekenis. Zij worden dan ook als natuurreservaten beheerd. Dit is te verklaren uit de grote verscheidenheid in bodem-

Foto 2.

Landschap in de omgeving van Eijs.

Foto: Ir. L. C. M. Hermens.

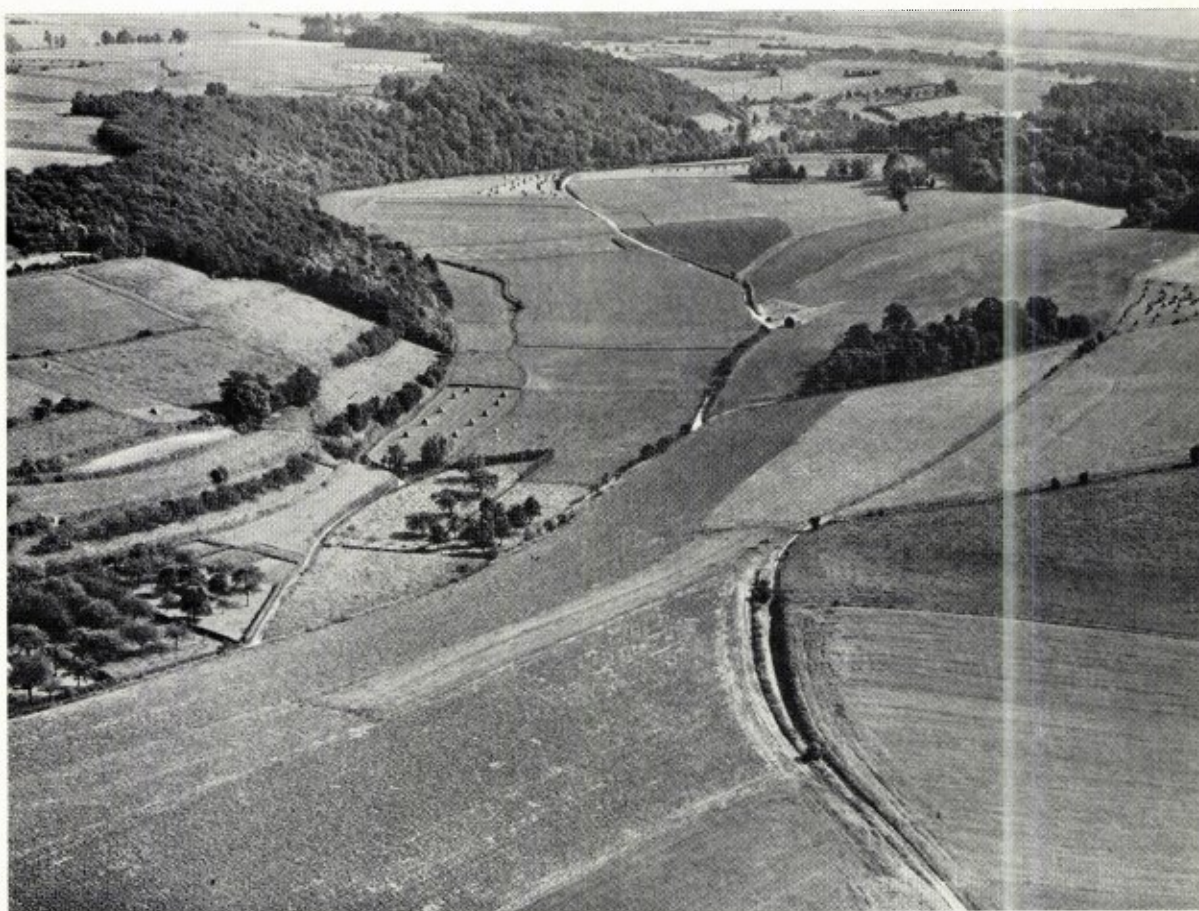

Foto 3.

Gaaf cultuurlandschap in het Gerendal.

Foto: K.L.M. Aerocarto N.V.

typen en het feit dat Zuid-Limburg gelegen is in het overgangsgebied van het zeeklimaat en het landklimaat met een plaatselijk sterk wisselende neerslag. Zo bedraagt b.v. deze gemiddelde jaarlijkse hoeveelheid in Eysden 650 mm., terwijl in Vaals 900 mm. neerslag valt. In dit verband dient verwezen te worden naar de belangrijke studie door van den Broek en Diekmont over de relatie tussen bodem- en vegetatietypen²⁾. Ook speelt vooral op de steilere hellingen de expositie ten opzichte van de zon een belangrijke rol. Als gevolg van al deze omstandigheden is hier een grote vegetatierijkdom aanwezig. Zo komen er in Zuid-Limburg een aantal bijzondere goed ontwikkelde en voor

Nederland zeldzame vegetatietypen voor, zoals het orchideeënrijke eikenhaagbeukenbos (*Querceto Carpinetum orchidetosum*), het orchideeënrijke kornoeljestruweel (*Orchidetosum-Cornetum*) en het kalkgrasland (*Mesobrometum erecti*)³⁾.

Ook de fauna geeft als gevolg van de rijkere flora een grotere diversiteit te zien waardoor hier o.a. de das, boommarter, eikelmuis, hamster en hazelmuis voorkomen.

Naast de natuurbeschermingsaspecten spelen ook de geologie en de archeologie in dit zeer oude cultuurland een belangrijke rol. Hiervoor zij verwezen naar de publikaties elders in dit tijdschrift.

De landbouw

Dat de landbouw een zeer belangrijke plaats inneemt in het landschap zal een ieder duidelijk zijn. Het feit dat deze vruchtbare landstreek Nederlands oudste graanschuur is, wijst reeds in die richting. Naast de mogelijkheid om in het bijzonder op de plateau's alle gewassen te telen, lenen de beekdalen en steilere hellingen zich goed voor de veeteelt: het land van Gulpen is van ouds een uitgesproken weidegebied waar vroeger de typisch Limburgse kaas (rommedou) werd gemaakt.

Ook de fruitteelt is een oude cultuur die hier reeds in de middeleeuwen werd beoefend. Uit de tranchootkaart van 1803 blijkt dat elke nederzetting geheel of vrijwel geheel omgeven was met boomgaarden. Dit in tegenstelling met Midden- en Noord-Limburg waar de fruitteelt toen nog volledig ontbrak. Zij vormt nog steeds een der belangrijkste economische peilers van deze agrarische streek. Ir. A. Crijns heeft de betekenis van de landbouw elders toegelicht, zodat alleen nog iets over de relatie tussen landschap en landbouw behoeft te worden gezegd.

Het lijdt geen twijfel dat de landbouw eeuwenlang een zeer positieve bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van het landschap in Zuid-Limburg.

Denkt daarbij aan het mozaïk van grote en kleine, smalle en brede percelen, dat als een lappendeken in tientallen tinten over het glooiend land ligt gespreid. Het zijn de uitgestrekte akkerbouwgebieden op de plateau's en in de droogdalen. Vergeten we ook niet de weilanden, de boomgaarden en de landgoederen, alle voorzien van links en rechts verspreide groenelementen in de vorm van houtwallen, solitair staande bomen, heggen, holle wegen en begroeide graften.

De inmiddels totaal gewijzigde landbouwkundige bedrijfsvoering heeft er echter toe geleid dat een ander inzicht is ontstaan ten aanzien van de waarde van de landbouw voor de landschapsvorming. Ieder die denkt aan de eisen welke gesteld worden aan kavelvorm, -grootte en de begrenzing der kavels, of aan de moderne opvattingen ten aanzien van de fruitteelt, de ligging der bedrijfsgebouwen, de bouwstijl, het materiaalgebruik en de eis tot

specialisatie op elk gebied, zal dit onderkennen. Het zal bepaald geen gemakkelijke opgave zijn in dit gebied deze belangen van de landbouw en die van het recreatief aantrekkelijk cultuurlandschap met elkaar in overeenstemming te brengen.

De bebouwing

Het ontstaan van de bebouwing, de ligging ervan in het landschap, de bouwstijl en de materiaalkeuze zijn nauw verweven met de historische ontwikkelingen, de aard van de bevolking, de geologische gesteldheid en de vruchtbaarheid van de bodem.

Voor vrijwel geheel Zuid-Limburg geldt dat als gevolg van de grote bodemvruchtbaarheid vele kleine nederzettingen ontstonden, waarin de agrariërs met de andere bevolkingsgroepen samenwoonden. Deze aan de Franken toegeschreven nederzettingenvorm staat in scherp contrast met de Saksische, een verspreide occupatie die in het noorden van ons land wordt aangetroffen.

Wat de ligging der nederzettingen betreft kan worden opgemerkt, dat deze bij voorkeur in de dalen voorkomt in verband met de aanwezigheid van water. Buiten de dorpsgemeenschap ontstonden in de dalen door ontginning zowel van de zijde van de adel als de kloosteringen, de fraaie kastelen, kasteelboerderijen en de landgoederen der kloosters. Het waren toen alleen de sterken die zich de weelde konden permitteren buiten de dorpsgemeenschap te wonen.

Door hun welgekozen ligging, de architectuur en de groenpartijen, soms in de vorm van mooie parken, zoals bij kasteel Mheer en kasteel Neubourg bij Gulpen, verlenen deze elementen het landschap een welvarende en romantische aanblik.

Tezamen met de vierkante bouwstijl, het gebruik van terplaatse aanwezig bouw materiaal, zoals Kunrader steen en mergel, ontstond het prachtige cultuurlandschap, waarvan gelukkig nog enkele delen gaaf zijn gebleven (Zie luchtfoto 3).

Ook de vakwerkbouw in het meest zuidelijke en zuidoostelijke deel van Zuid-Limburg vormt zowel een mooi voorbeeld van materiaalkeuze als een bijdrage in het landschap (Zie foto 4, vakwerkbouw).

In het recreatierapport van Ir. J. Vallen worden nog een aantal behartenswaardige opmerkingen gemaakt ten aanzien van de nieuwe dorpsuitbreidingen, waarnaar ik gaarne verwijs. 4).

Ook de boerderijbouw in de ruilverkaveling roept problemen op ten aanzien van de toekomstige ligging en de toe te passen bouwstijl. In de inmiddels verkavelde gebieden zijn deze problemen duidelijk aan de orde gekomen.

Het wegenstelsel

Aangezien de weg de verbinding vormt tussen de nederzettingen en tevens fungeert als ontsluiting van het landbouwgebied betekent deze een belangrijk element in het landschap.

Wat de tracés van de wegen betreft kan worden opgemerkt dat deze in de beekdalen zoveel mogelijk de grens volgen van het vochtige weilandgebied en het drogere akkerbouwgebied en hiermede dus de tranches in het landschap.

Vanuit de dalen lopen zij zoveel mogelijk tussen de heuvelruggen naar de hoger gelegen plateau's. Ook wordt het doel bereikt via de benedenranden van de steile, veelal beboste hellingen. Op de plateau's lopen ze als licht kronkelende wegen naar de dichtst bijzijnde woonkern of sluiten aan op een andere weg.

In verband met de vele woonkernen en de meervoudige rechtstreekse verbindingen van elk dorp met de omliggende nederzettingen ontstond een dicht wegenet.

Opvallend is ook dat de oude hoofdverbindingen in Zuid-Limburg hun route bij voorkeur zochten over de plateau's en bovendien vrij recht op hun doel afgingen, daarbij de dorpen links of rechts passerend. Een mooi voorbeeld hiervan is de oude weg van Luik via Gulpen naar Aken.

Door de volledige benutting van het terrein lagen ondanks de grote wegdichtheid de wegen onopvallend in het landschap.

Het wegenpatroon wijst er daarenboven op dat de verbindingsfunctie veel belangrijker werd geacht dan de ontsluiting van de landbouwgebieden. Overigens is dit aspect in de loop der jaren wel veranderd. Dat het wegenpatroon zowel een zeer positieve als negatieve invloed kan uitoefenen tonen ons diverse voorbeelden o.a. in de ruilverkavelingen „Ransdallerveld” en „Munstergeleen-Schinveld”.

Foto 4: Vakbauwoningen bij de Brigittabron te Wesch bij Noorbeek.
Foto: J. Th. ter Horst.

Ook in dit vlak ligt een opgave n.l. de huidige verkeerseisen, de ruilverkavelingsbelangen, het landschap en de recreatie in één visie tegemoet te komen.

Karakteristiek en definitie

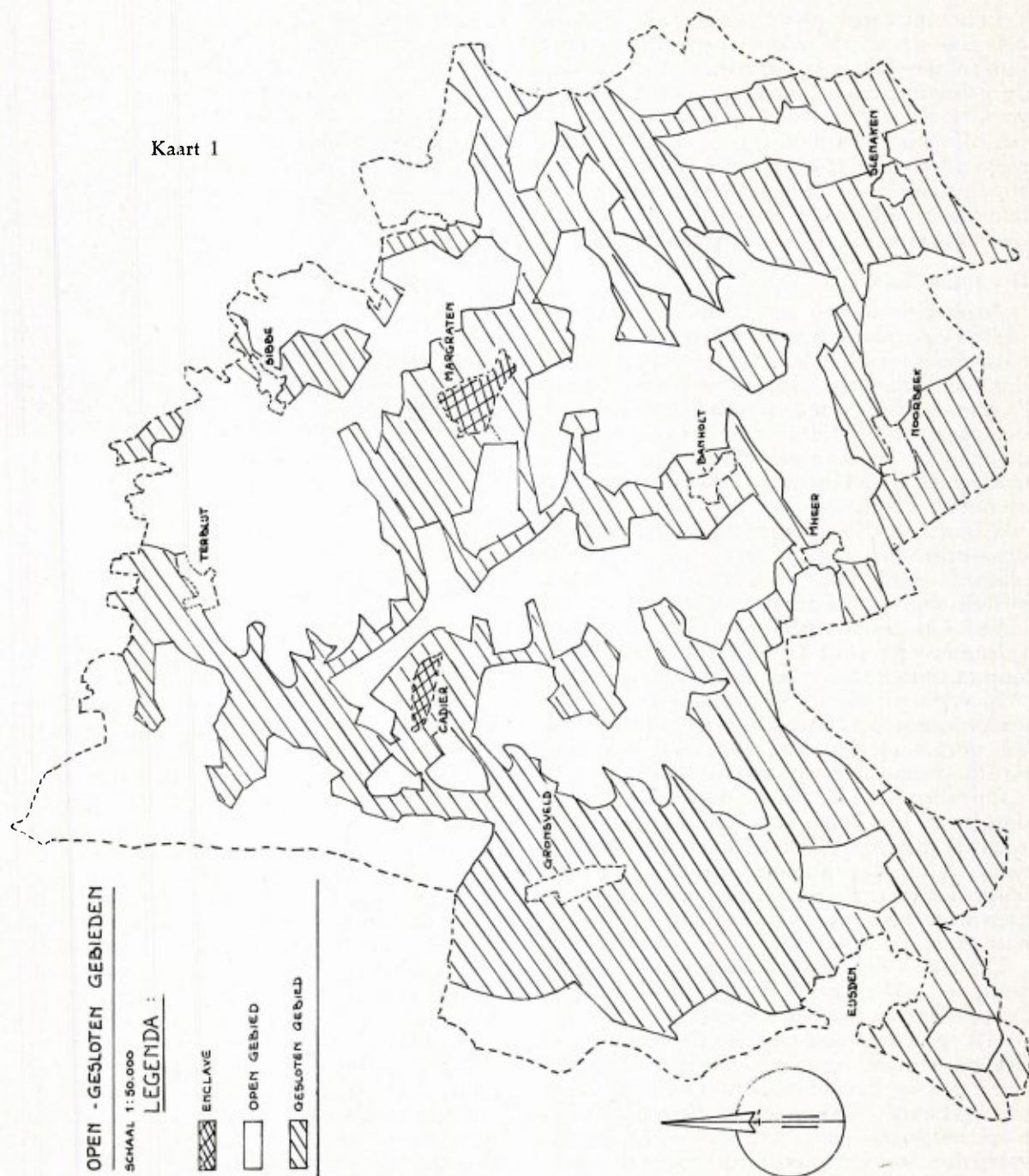
Gaan we met deze informatie het gebied ten zuiden van de Geul onderzoeken dan blijkt dat er nog een duidelijk onderscheid gemaakt kan worden in twee landschapstypen, te weten: het gesloten en het open landschapstype. Het gesloten type treffen we aan in de rivierdalen en op de steilere hellingen, daarnaast tevens op de minder vruchtbare gronden. Het omvat in hoofdzaak de bosgebieden, de graslanden, boomgaarden en woonkernen. Het open landschapstype omvat de vrijwel geheel als bouwland in cultuur zijnde plateau's en droogdalen.

Op de bijgevoegde kaart I wordt de verspreiding van deze typen in de ruilverkaveling „Mergelland” aangegeven.

Willen wij nu tot een korte omschrijving komen van de karakteristieke eigenschappen van het aangegeven gebied dan kan dit op overeenkomstige wijze worden geformuleerd als de bodemkundige dit doet.

Het landschap van zuidelijk Zuid-Limburg kan men dan definieëren als één der landschappen van het lössleemgebied.

Kaart 1

Het wordt enerzijds gekenmerkt door plateau's en droogdalen die een open karakter hebben, anderzijds door rivierdalen en hellingen die gesloten zijn. Het gesloten type is een zeer gevarieerd parkgebied dat aan de randen overgaat in bosgebieden.

Het is een uitgesproken cultuurland met zeer bepaalde eigenschappen. Het wegenstelsel, nederzettingvormen en de bezitsverhoudingen leveren een zeer bepaald kavelpatroon (mozaïk).

Aangezien, althans voor de Nederlander, het reliëf en het parkkarakter de meest opvallende kenmerken zijn, zou het landschap van zuidelijk Zuid-Limburg grotendeels het best kunnen worden aangeduid als een gedeelte van het Plateau- en Parklandschap van het Nederlands lössleemgebied.

Naar de juiste begrenzing van dit landschap zal nog een nader onderzoek worden ingesteld; wel lijkt het verantwoord het ruime Maasdalggebied niet tot het Plateau- en Parklandschap te rekenen.

Waardering

Tenslotte zou deze studie weinig praktische betekenis hebben indien de waardering van het landschap voor de gemeenschap achterwege zou blijven.

Reeds geruime tijd geleden heb ik tijdens een werkbezoek aan dit gebied door de diensten van Staatsbosbeheer en Provinciale Planologische Dienst een indeling voorgesteld, welke gebaseerd is op een waardering van het landschap.

Deze indeling werd gezamenlijk door beide diensten in het terrein uitgewerkt en verwerkt in de uitgangspunten voor het streekplan „Maas en Mergelland” van de Provinciale Planologische Dienst (1967)⁵⁾.

Op kaart II is deze waardering uitgedrukt.

Zij omvat:

1. Natuurgebied.

Dit zijn recreatief en/of natuurwetenschappelijk en/of archeologisch zeer belangrijke gebieden.

Zij bestaan uit natuurreservaten en andere bossen en natuurschoongebieden, die door hun gesteldheid zoveel mogelijk in hun natuurlijke toestand zouden moeten blijven.

Voorop staat dat hun betekenis om een doelmatige bescherming vraagt. Dit geldt dan te-

vens voor de randzônes die rond de eigenlijke natuurgebieden liggen.

2. Agrarisch gebied met bijzondere landschappelijke waarde.

Dit zijn gebieden met hoofdzakelijk agrarisch grondgebruik doch, die door hun natuurlijke gesteldheid, vooral door het reliëf en de vele groenelementen, van zeer grote recreatieve waarde zijn.

De belangen van landbouw en recreatie staan hier naast elkaar.

3. Agrarisch gebied met enige landschappelijke waarde.

Dit omvat eveneens hoofdzakelijk agrarische gebieden maar de verschillende landschapselementen komen hier schaarser voor.

Het zijn de overwegend als akkerbouwgebieden in gebruik zijnde open plateau's. Afgestemd op de agrarische structuurverbetering is een aangepaste landschapsbouw gewenst.

4. Agrarisch gebied met geringe landschappelijke waarde.

Dit kleine gebied bij Margraten zou wellicht ingericht kunnen worden voor de vestiging van gespecialiseerde bedrijven.

Voor een volledige beschrijving kan naar het bovengenoemde rapport worden verwezen.⁵⁾

Uit deze waardering van het landschap en de eraan toegevoegde gezichtspunten kan het goedgekeurde streekplan de deur openen voor een gezonde agrarische herstructurering enerzijds en de ontwikkeling en bescherming van één der mooiste Nederlandse natuurschoon- en recreatiegebieden anderzijds.

Literatuur

1. Staatsuitgeverij. Tweede nota over de ruimtelijke Ordening in Nederland. 's-Gravenhage 1966.
2. J. M. van den Broek en W. H. Diemont, Het Savelsbos. Bosgezelschappen en bodem. Wageningen 1966.
3. Staatsbosbeheer, J. Th. ter Horst, afd. Natuurbehoud. Jaarverslagen 1963 tot en met 1966.
4. Ir. J. Vallen, Recreatieplan ruilverkaveling Mergelland 1967.
5. Provinciale Planologische Dienst 1967, Uitgangspunten voor een streekplan Maas- en Mergelland.